

УДК 327.001 (100)

Формування багатополюсності світоустрою: можливі наслідки і перспективи

Олена Кіндратець,
доктор політичних наук,
професор кафедри політології
Запорізького національного університету

У статті висвітлюються особливості багатополюсної системи світоустрою, яка нині формується. Здійснюється порівняльний аналіз одно-, двох- і багатополюсної системи. У цьому контексті розглядаються варіанти вибору зовнішньополітичного курсу української держави.

Ключові слова: *однопольска система, уніполія, двопольска система, багатопольска система, аполлярність, багатовекторність, одновекторність зовнішньополітичного курсу, євроінтеграція.*

The article is dedicated to the peculiarities of multipolar world system which is forming today. Comparative analysis of unipolar, two-polar and multipolar system is given. The options of foreign-policy course of Ukraine are reviewed in this context.

Keywords: *unipolar system, unipolia, two-polar system, multipolar system, apolarity, multivector, single-vector foreign-policy course, Eurointegration.*

Багатопольсність, що формується нині у світі, не можна назвати новим явищем. Були часи, коли кілька держав мали більший за інші держави вплив на світову політику, і від них в значній мірі залежало збереження миру, або, навпаки, його порушення. Сусідні держави, які поступались в економічному, військовому потенціалі, в ресурсах, мобілізаційних можливостях, відчували цей вплив чи не найбільше. Однак нинішня багатопольсність формується зовсім в інших умовах ніж та, що існувала сто років тому.

Прогнозуючи і оцінюючи наслідки формування багатополюсності, треба враховувати „тло”, яке впливає на нинішні зміни світосистеми. Таким „тлом” є глобалізація.

Б. Мартинов називає такі відмінності багатополюсності початку ХХ століття від нинішньої: „класична” багатополюсність була закритою і елітарною, оскільки обмежувалася кількома розвинутими державами Європи, США і Японією; війна, згідно з чинним тоді міжнародним правом, вважалася легітимним засобом розв’язання міжнародних суперечок і конфліктів; на початку ХХ століття не існувало такого потужного фактора стримування, яким після Другої світової війни стала ядерна зброя; всі країни-лідери (за винятком Японії) належали до західної християнської цивілізації і, конкуруючи і ворогуючи одна з одною, виступали, як правило, єдиним фронтом проти „незахідних” цивілізацій. Сьогодні, коли йдеться про „багатополюсний світ”, то мають на увазі міжцивілізаційне спілкування [1].

До перелічених особливостей багатополюсності ХХ і ХХІ століття слід додати й ще деякі: по-перше, нині нові полюси світової системи формуються в умовах зростання взаємозалежності країн світу, в умовах глобалізації; по-друге, відбувається послаблення державного суверенітету. Хоча держава, попри все, ще залишається основою міжнародної системи, проте у майбутньому полюсами світосистеми стануть не тільки окремі держави, але й об’єднання держав.

Європейський Союз як об’єднання держав, що становить конфедеративно-федеративне утворення, є вже сьогодні особливим полюсом світосистеми. Однак державам, що входять до нього, поки що не завжди вдається досягати консенсусу у ставленні до світових проблем. Прикладом є різне ставлення країн-членів ЄС до війни в Іраку. Зовнішня політика значною мірою залежить від внутрішньої політики держав. Одним із факторів особливого ставлення країн-членів ЄС до інших є різні економічні інтереси. Кожна країна-член ЄС, визначаючи свою зовнішню політику, виходить, перш за все, з власних інтересів, а не з інтересів всього об’єднання. Подальша політична інтеграція ЄС може або послабити, або, навпаки, посилити суперечності між членами ЄС стосовно зовнішньої політики. Для України як „сусідньої держави” та як держави, що прагне стати членом ЄС, це має велике значення.

Нині спостерігаються дві тенденції – формування багатополюсного світу та глобалізація, які не можуть не викликати наукового інтересу, оскільки багатополюсність призводить до певного розмежування світу, а глобалізація, навпаки, зумовлює необхідність тісної взаємодії суб’єктів світової політики.

Багатополюсність пов’язана з регіоналізацією. Якщо в умовах двохполюсної системи світ ділився на дві зони впливу – зону впливу СРСР і зону впливу США (була ще одна група країн - країн, які обирали нейтралітет, не приєднувалися до жодного з таборів, однак їх було

небагато і суттєвого впливу на міжнародну політику вони не справляли), то при формуванні багатополюсної системи кількість таких зон (зон „геополітичної відповідальності”, як їх називають деякі політики) зростає. При цьому держави, що входять до цих зон, можуть відрізнятися одна від одної і за ідеологією, і за політичним устроєм, і за тенденціями свого розвитку. Але навіть при таких особливостях вони мають певні спільні інтереси, які роблять можливим утвердження союзницьких стосунків (хоча й ситуативних). Таке союзництво може бути досить тривалим. Країни-лідери за участю країн, що належать до цих зон, можуть вирішувати багато питань економічного, політичного, соціального характеру, питань, від яких залежить стабільність у регіоні. Деякі проблеми можуть вирішуватися й без участі ООН чи інших міжнародних організацій.

Отже якщо багатополюсність, що нині формується, призводить до певного роз'єднання, то глобалізація робить світ все більш взаємопов'язаним. Причому його об'єднує не тільки економіка (хоча найбільше саме вона), але й проблеми, які вирішити самотужки держави не можуть.

Дискусії щодо майбутнього світоустрою спонукають вчених робити певні прогнози. Деякі з цих прогнозів оптимістичні, деякі песимістичні. Дослідження сучасних міжнародних політичних процесів свідчить, що вони можуть викликати як позитивні, так і негативні наслідки. Це зумовлює неоднозначне ставлення до багатополюсності, дозволяє давати їй часом зовсім протилежні оцінки.

Деякі точки зору щодо багатополюсності світоустрою заслуговують на пильну увагу. Перша така точка зору: багатополюсність покладе край диктату (чи спробам диктату), гегемонії США, уніполії, і саме тому вона є позитивним явищем. Інша точка зору: багатополюсність викликає зростання напруги у міждержавних стосунках. Така напруга може навіть призвести до війни. Третя точка зору: багатополюсності сьогодні не існує взагалі, а той, хто говорить про неї як доконаний факт, видає бажане за дійсне; насправді існує тільки одна держава (США), яка може сьогодні вирішальним чином впливати на світові процеси.

Однак однополюсність не вічна. На думку Н. Фергюсона, на зміну однополюсності найімовірніше прийде не багатополюсність, а аполярність. Однополюсність вчений вважає явищем нетривалим, оскільки „історія не терпить супердержав”. Аполярність — це глобальний вакуум влади. І від цього глобального безпорядку виграють сили, набагато більш небезпечні, ніж великі держави, що змагаються за свій вплив на світовій арені [2].

Хоча не всі дослідники вважають, що багатополюсний світ став реальністю, але не можна заперечувати, що існують передумови для його формування, однією з яких є культурно-цивілізаційна багатоманітність світу. Проект вестернізації як намагання перетворити світ на культурно-цивілізаційно однотипний не був реалізований так, як його замислювали.

Визнаючи процес формування багатополюсного світу, розглядаючи

Олена Кіндратець

його як природний, слід визначити особливості та ризики, які такий світоустрій може породжувати.

Так, В. Іноземцев пропонує враховувати уроки історії і не покладати надто великих надій на багатополюсність. Він передбачає у найближчій перспективі формування трьохполюсного світу, в якому полюсами будуть США, Європа і Китай. Але, за його прогнозами, така конфігурація не стане остаточною. Решта великих гравців (Індія, Японія, Росія, Бразилія, Пакистан, Іран та арабські держави) боротимуться за перерозподіл сфер впливу. В. Іноземцев вважає, що у багатополюсному світі пануватиме не мирне співробітництво, а система сеньйоріально-васальних відносин між полюсами та їх „близькою периферією”. На кордоні периферії можливі конфлікти – як ініційовані великими державами, так і викликані спробами появи нових центрів сили. На думку дослідника, багатополюсний світ ХХІ століття стане світом насильства і війн, і як такий він не може бути стабільним. В умовах зростання нестабільності система спробує отримати баланс через нову біполярність [3].

Розібратися з перевагами і вадами багатополюсності допоможе її порівняння з однополюсністю і двохолюсністю. При цьому слід порівнювати, перш за все, можливості цих систем забезпечувати збереження миру. Це питання в умовах наявності зброї масового знищення набуває особливої гостроти.

На думку Дж. Миршеймера, біполярна система має більш мирний характер з тієї простої причини, що в стані суперництва перебувають тільки дві великі держави. Більше того, при такій системі вони, як правило, вимагають лояльності від малих країн, що з високою часткою вірогідності призводить до утворення жорстких союзницьких структур. Малі держави, таким чином, захищені не тільки від нападів держав, що протистоять одна одній, але і від нападів таких же держав, як вони самі. Біполярна система має тільки одну діаду (пару), в якій може вибухнути війна. Багатополлярна система володіє набагато більшою рухливістю і містить безліч таких діад [4, с. 12.]. Згідно з цією логікою, ще більш мирний характер має однополюсна система - одна найсильніша держава світу здійснює нагляд за рештою світу, реагує на загрози порушення миру, приборкує войовничі сили.

Після розпаду СРСР єдина супердержава, що залишилася на земній кулі, заявила про свою готовність „підтримувати демократію і мир у світі”. Дії США викликали незадоволення і протести, що змусило прихильників однополюсності шукати теоретичне обґрунтування ефективності такої системи. Ідея „доброзичливого гегемонізму” мала прихильників серед таких американських вчених, як З. Бжезінський, Ч. Краутхаммер, Р. Кейган, У. Крістол та інші. Неспроможність багатополюсності початку ХХ століття запобігти сповзанню світу до кошмару світової війни служить нині чи не головним аргументом учених, які вбачають в „доброзичливій гегемонії” умову глобальної безпеки [1].

Дещо іншою є ідея „плюралістичної однополюсності”, висунута А. Богатуровим на початку 1990-х років. США він розглядає не як одноосібного лідера, а в щільному оточенні країн „сімки” [5, с. 168, 291].

Однак „доброзичливий гегемонізм” та „плюралістична однополюсність” не захищають світ від війни. Адже „доброзичливий” гегемонізм може змінитися на „недоброзичливий”, а єдина супердержава може сама стати ініціатором воєн і при цьому не зважати на думку інших країн, що входять до „клубу” найвпливовіших. Війна в Іраку є тому підтвердженням. США не взяли до уваги позицію Німеччини і Франції щодо цієї події.

Аналізуючи особливості сучасного світоустрою, визначаючи, які держави нині та в майбутньому можуть суттєво впливати на світову політику, не слід забувати і про інших гравців на світовій арені. Одним з них є транснаціональна компанія (ТНК).

Присутність у багатьох країнах ТНК створює певні загрози їх безпеці. Якщо раніше під „п'ятою колоною” розуміли лише певні соціальні групи, яких інші держави могли використати у своїх інтересах, то нині своєрідною „п'ятою колоною” можна, за багатьма ознаками, вважати, напевне, й ТНК. По-перше, це зовнішні сили, інтереси яких можуть суперечити національним інтересам деяких країн. По-друге, ТНК керуються бажанням отримати великі прибутки навіть за рахунок здоров'я громадян країни, в якій розміщені підприємства, що належать таким компаніям.

Прикладів зневажання ТНК інтересів громадян країн третього світу достатньо. Недаремно 2003 року експерти ООН розробили проект Конвенції, згідно з якою ТНК зобов'язуються дотримуватися принципів соціально відповідальної поведінки. Однак необхідно створити ще й механізм, який забезпечить реалізацію цих принципів всіма без винятку ТНК.

Та чи можна ТНК вважати особливим центром світової політики? Скоріш за все, це не центр світової політики, але дуже сильний гравець.

Оптимістичні прогнози збереження миру пов'язані з все ширшим залученням світового громадянського суспільства до участі в розробці світової політики. На політику держав можуть суттєво впливати лобісти, зокрема ті, що представляють військово-промисловий комплекс. Заради збереження державного фінансування, державних замовлень вони можуть нагнітати страх, лякати „зовнішнім ворогом”. І. Кант, визначаючи умови „вічного миру”, звертав увагу на те, що громадянам не легко дати згоду на війну, адже її тягар їм доведеться взяти на себе.

Нині активність світового громадянського суспільства зростає, але слід визнати, що реальний вплив на світову політику воно може чинити хіба що у віддаленій перспективі.

Існує думка, що поширення демократії у світі дасть можливість уникнути військового вирішення суперечностей між країнами. Прагнення зробити світ ідеологічно однорідним спостерігалися як раніше, так

Олена Кіндратець

спостерігаються й нині. Але нав'язування демократії навряд чи сприятиме утвердженню миру.

Можливо, глобалізація, яка поступово перетворює планету на „світове село”, теж сприятиме мирному вирішенню міждержавних суперечностей. Л. Грінін вважає, що нині процеси інтеріоризації вийшли, у порівнянні з іншими епохами, на якісно новий рівень. По-перше, вони охопили весь світ. По-друге, найтипівішою формою об'єднання стали економічні союзи. Деякі економічні організації (СОТ, МВФ) об'єднують нині більшість країн. До того ж, і цілі політичних союзів теж змінилися. По-третє, контакти між лідерами держав стали постійними й тіснішими. Водночас Л. Грінін звертає увагу на те, що деякі країни і в цих умовах можуть дозволити собі дотримуватися ізоляціоністської політики і не приєднуватися до будь-яких союзів. Найбільший суверенітет, на його думку, мають ідеологічно і економічно закриті держави [6, с. 128].

Поняття „світове село”, яке почали вживати не так давно, відображає процеси інтеграції світової спільноти. Соціологи, вивчаючи село як тип поселення, відзначають особливості комунікації, способу життя селян. Однак взаємозалежність, тісне спілкування не є гарантією мирного співіснування. Конфлікти породжує, перш за все, нерівність. У „світовому селі” існує велика нерівність різних народів, до того ж вона зростає. Тому глобалізація хоча і дає шанс об'єднати народи світу, але не гарантує безпеки існування, викорінення війни як продовження політики іншими засобами. Боротьба з нерівністю та іншими глобальними проблемами потребує певного управління. Безперечно, багатополюсність потребує і нової дипломатії, певних змін міжнародного права. Очевидно, слід реформувати ООН, передусім її Раду Безпеки. Структура цієї організації застаріла, не відповідає сучасним реаліям.

Таким чином, порівняння різних моделей світоустрою, виявлення їх сильних і слабких сторін показує, що ні однополюсність, ні двохполюсність, ні багатополюсність не виключають повністю небезпеку порушення миру.

Вадами багатополюсності, що створюють загрозу миру, є: зростання кількості ризиків; створення недовговічних, ситуативних альянсів, підвищення складності визначення зовнішньої політики країн, стратегічних партнерів тощо.

Перевагами багатополюсної системи є: більша свобода, більші можливості суб'єктів міжнародної політики реалізовувати власні інтереси, здійснювати реалістичну дипломатію; при такій системі жодна з великих держав не має явних переваг над іншими. Багатополюсність дає можливість зменшити загрозу виникнення міжцивілізаційних конфліктів за рахунок залучення до співпраці політичних еліт різних держав.

Проблема одно-, дво-, багатополюсності безпосередньо пов'язана з проблемою багатовекторності та одновекторності зовнішньої політики. Питання „багатовекторність/одновекторність” особливо актуальне для молодих країн, в першу чергу для колишніх країн соціалістичного табору.

Деякі з них визначилися із зовнішньополітичним вектором розвитку дуже швидко. Мета – вступ до ЄС та НАТО багатьма країнами Центральної і Східної Європи вже досягнута.

Чому ж Україні так важко дотримуватися однієї лінії зовнішньополітичної поведінки? Чому одновекторність зовнішньополітичного курсу, тобто політика, подібна до тієї, яку проводили країни ЦСЄ і якої дотримувалася Україна за президентства В. Ющенка, не забезпечила таких же результатів? Очевидно, для успіху євроінтеграції недостатньо лише проголошувати вірність такій політиці, а потрібно ще й багато зробити для того, щоб виконати умови вступу до ЄС.

Після розпаду СРСР світ змінився: завершилася епоха біполярності, протистояння двох систем. А до цього дві супердержави – США і СРСР – ділили світ на свої „зони впливу”. У той час одновекторність була запрограмована самою світосистемою. Країни так званого „третього світу” могли обирати лише між цими двома супердержавами. Такий вибір робився часто під тиском, а також шляхом „підкупу” політичної еліти країн світової периферії. Обидві супердержави надавали досить щедрі допомоги державам, які робили вибір чи на користь соціалістичного, а чи на користь капіталістичного ладу. Після розпаду СРСР інтерес „сильних” держав до держав третього світу суттєво підупав. Це зумовило загострення внутрішніх проблем у тих країнах, зокрема й зростання бідності, вибух соціальних і політичних конфліктів, державних переворотів.

Чи означає завершення двохполюсності завершення одновекторності? Колишні соціалістичні країни після розпаду СРСР ще певний час жили (а деякі й продовжують жити) в умовах уявно створеної біполярності. Незважаючи на слабкість Росії – правонаступниці СРСР – у порівнянні з розвинутими країнами Заходу, країни ЦСЄ розглядали її як загрозу їх незалежності. Саме це прискорило процеси євроінтеграції і євроатлантичної інтеграції цієї групи держав. Вони робили вибір між двома полюсами, які умовно можна назвати Захід і Схід.

Особливість геополітичного становища України полягає в тому, що вона розміщена між двома центрами сили – ЄС і Росією. Які в цих умовах існують варіанти вибору? Їх може бути кілька: одновекторність – орієнтація винятково на ЄС чи на Росію; другий варіант – не надто перейматися проблемами інтеграції з ЄС чи з Росією, з іншими країнами СНД, а зосередитися на внутрішньому розвитку; третя позиція – посилення співпраці з Росією і деякими іншими країнами СНД (пояснювати вибір такого зовнішньополітичного курсу можна так: спільна історія, традиції, економічні зв'язки тощо); четверта позиція – дотримуватися прагматизму в зовнішній політиці, співпрацювати з будь-якими державами, якщо це вигідно Україні у певній ситуації. Останню позицію можна визначити як багатовекторність.

Україна після останніх президентських виборів вкотре намагається визначитися із зовнішньо-політичними пріоритетами. За час нашої

державної незалежності бачення цих проблем було різним. Спершу Україна дотримувалася політики багатовекторності, згодом одновекторності, а зараз знову повертається до багатовекторності, не відмовляючись при цьому від євроінтеграції. Здається, повернення України до багатовекторності змусило Євросоюз зробити кроки назустріч Україні, в черговий раз дати надію на вирішення питань, які допоможуть наблизити Україну до ЄС.

Отже Україна в сучасному багатополюсному світі свого місця все ще не визначила. Р. Арон зазначав, що поведінка держав за своїми кордонами не визначається лише співвідношенням сил: враховуються також ідеї і почуття, що впливають на рішення дійових осіб. Щоб зрозуміти дипломатичну кон'юнктуру, не слід обмежуватися географічною і військовою структурою альянсів, а й виявляти певні особливості поведінки основних дійових осіб – природу і характер держави й цілі, які ставлять перед собою люди, що перебувають при владі [7, с.152].

Дипломатію в багатополюсній системі Р. Арон називає реалістичною, а часом і цинічною. Водночас, на його думку, вона завжди помірна і зважена. Чиста дипломатія рівноваги ігнорує (і має ігнорувати) будь-які почуття, для неї немає ні друзів, ні ворогів як таких, вона не ділить держави на кращих і гірших, не засуджує війну як таку [7, с. 188].

Нині ЄС є, по суті, багатоскладовим полюсом світової політики. Ситуація зміниться, коли ставлення до країн, що не належать до ЄС, визначатимуться одним суб'єктом. Нині в ЄС легко розпізнаються країни центру. Це, перш за все, країни потужні економічно та впливові політично – Франція, Німеччина, Велика Британія. Роль дещо пасивних членів ЄС виконують країни, недавно прийняті до цієї спільноти. Країни, які висловили бажання стати в майбутньому членами цього об'єднання, виступають у ролі „прихильників” ЄС. Розширення їх числа досягається ще й за рахунок „політики сусідства”. Нині ЄС є одним з найактивніших суб'єктів світової політики у формуванні „зони геополітичної відповідальності”. До того ж, ЄС не потрібно, як колись СРСР чи США, „примушувати” сусідні держави до співпраці. Економічний розвиток, демократія, величезний ринок робить ЄС привабливим для сусідніх держав, які ще не стали його членами.

Україна перебуває в „зоні тяжіння” ЄС. Але не лише ЄС привертає увагу України; Росія з можливостями її ринку теж приваблює. Хоча існує суттєва різниця: Росія намагається не відпустити Україну надто далеко від себе, а ЄС, у всякому випадку сьогодні, прагне не відпустити Україну „надто близько”. Причини такої поведінки ЄС зрозумілі. Ще не на часі нове розширення ЄС, небажаним для нього є приєднання держав, переобтяжених внутрішніми проблемами. Тим більше, що ЄС потерпає і від багатьох власних невирішених питань. Міждержавні війни в такому об'єднанні здаються неможливими, але не війни громадянські. Адже в деяких країн ЄС до громадянського спокою і злагоди ще далеко. Не можна не помічати наявності міжцивілізаційних проблем у Франції, вони можливі

і в Німеччині через значну кількість носіїв неєвропейської культури. Тому, обираючи євроінтеграцію, треба зважувати всі „за” і „проти”.

Росія теж робить вибір між Заходом, Сходом і самобутністю. Пояснюється це її геополітичним положенням. Дискусії між слов'янофілами і західниками в цій країні мають давню історію. Як колись, так і зараз вони пов'язані з вибором перетворень в країні. Якщо країна остаточно обере демократичний шлях розвитку, то, звичайно, основними стратегічними її партнерами будуть країни Заходу.

Російські політики і політологи розглядають низку пріоритетів у зовнішній політиці своєї держави. ЄС, на думку одних, має бути головним пріоритетом зовнішньої політики, а на думку інших – головним пріоритетом мають бути США. Є й інші альтернативи – розглядається стратегічне партнерство з Китаєм та Індією.

Реальна зовнішня політика Росії є сьогодні багатовекторною. А якою є дипломатія Заходу – одно- чи багатовекторною? Також багатовекторною. Недавнє охолодження стосунків між Росією і Україною не вплинуло на ставлення до них країн Заходу.

Багатовекторність вимагає гнучкості, реалізму, вміння швидко адаптуватися до змін у міжнародній системі відносин. Зовнішня політика України має бути дуже поміркованою, аби максимально реалізовувати інтереси держави. Євроінтеграція найбільш відповідає інтересам України: ЄС є об'єднанням демократичних, економічно розвинених держав із зваженою зовнішньою політикою. Однак це не має призвести до руйнування дружніх стосунків з іншими сусідніми державами, співробітництва з ними.

Багатовекторність не означає рівновекторності й зовсім не припускає рівнозначності всіх її складових. Серед багатьох векторів завжди виокремлюються пріоритетні, головні, які, власне, й визначають стратегію зовнішньої політики держави [8, с. 58 - 67].

Вивчення різних точок зору на майбутній світоустрій, пріоритети зовнішньої політики дає можливість зробити ряд **висновків**.

1. Багатополюсна система перебуває в стані становлення. Деякі країни вже сьогодні визначають економічний розвиток планети. Вони мають потужну економіку і можуть різними способами впливати на інші країни. Однак не всі з них можуть вважатися військово-політичними полюсами. Сильними державами в економічному плані є Японія і Канада, але на роль воєнних полюсів вони не претендують.

2. Стала світова система навряд чи в найближчому майбутньому набуде вигляду двохполюсної; скоріш за все, це буде багатополюсна система. Світ став надто складним, щоб одна чи дві держави мали можливість ним „управляти”. Це пов'язується, передусім, із зростанням кількості суб'єктів міжнародної політики.

2. США змушені враховувати позиції інших країн, оскільки час однополюсності завершується. Це відбувається в результаті того, що

США у ХХІ столітті наразилися на чимало проблем, для вирішення яких потрібен час. Це, наприклад, економічні та фінансові проблеми.

3. Україна не може претендувати на роль центру сили, а отже їй необхідно визначатися, до якого центру їй приєднатися. Вибір зовнішньополітичних пріоритетів для неї ускладнюється браком єдності в поглядах як еліти, так і суспільства.

4. Європейський Союз поки що залишається основним пріоритетом зовнішньої політики України, однак ЄС не вільний від проблем. Економічні, соціальні і політичні проблеми, які існують в ЄС, можуть впливати на майбутнє становище цього об'єднання у світі та його привабливість для тих, хто ще недавно вбачав у євроінтеграції порятуюнок від власних негараздів.

5. Толерантність, довіра, партнерство – це основа безпечного співіснування держав у новому тисячолітті.

Література:

1. **Мартынов Б.** Многополярный или многоцивилизационный мир? // Международные процессы. Том 7. - 2009. - №3. - [Електронний ресурс]. Доступ до ресурсу: <http://www.intertrends.ru/twenty-first/006.htm>

2. **Фергюсон Н.** Мир без гегемона // Свободная мысль – ХХІ. – 2005. - №1. - [Електронний ресурс]. Доступ до ресурсу: www.postindustrial.net

3. **Иноземцев В. Л.** Мечты о многополюсном мире. В ХХІ веке увлеченность Realpolitik опасна и нефункциональна [Електронний ресурс]. Доступ до ресурсу / http://www.ng.ru/ideas/2008-09-18/10_realpolitik.html

4. **Миршеймер Дж.** Почему мы скоро будем тосковать по холодной войне // Россия в глобальной политике. - 2008. - №6. – С. 3 - 15.

5. **Богатуров А. Д., Косолапов Н. А., Хрусталева М. А.** Очерки теории и прикладного анализа международных отношений. - М., 2002. – 380 с.

6. **Гринин Л. Е.** Национальный суверенитет и процессы глобализации (вводные замечания) // Полис. – 2008. - №1. - С. 123 - 133.

7. **Арон Р.** Мир и война между народами / Под общей ред. канд. полит. наук Даниленко В. И. – М.: NOTA BENE, 2000. – 880 с.

8. **Гречанинов В.** Після розпаду біполярної системи. Новий світовий порядок та глобалізація на початку ХХІ століття // Політика і час. – 2002. – №1. – С. 58 - 67.